

Anadolu' da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Editör
Doç.Dr. Halil İbrahim BULUT

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

1. BASKI 2010 SAKARYA

ISBN: 978-975-7988-85-4

Bilimsel Araştırma Projesi Sonuç Raporu

Projenin Başlığı: Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü

Proje Yöneticisi: Doç. Dr. Halil İbrahim BULUT

Proje Yardımcısı: Doç. Dr. Mustafa AKÇAY

Kapak: Mehmet TÜYSÜZ

Sayfa düzeni: Harun ABACI

Bu kitabın yayın hakları Sakarya Üniversitesine aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince "Bu kitap hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, şema, grafik ve herhangi bir bölümü yayınevinin izni olmadan kopya edilemez."

Her hakkı Sakarya Üniversitesi ve Proje Yöneticisine aittir.

TÜRKLERİN İSLAMİYET'İ KABULÜ ve ALEVİLİĞİN TÜRKLER ARASINDA YAYILMASI

Prof. Dr. Metin BOZKUŞ*

Giriş

Türklerin onuncu yüzyılda büyük kitleler halinde başlayan İslâm'a girmeleri, Türk din tarihi bakımından, Türklerin kaderinin de belirlenmesine yol açmıştır. Bu İslâmlaşma süreci, XI. ve XII. yüzyıllarda tüm hızıyla devam etmiş ve hatta müteakip yıllara da taşmıştır. Geri dönülmez bir biçimde başlayan bu süreç, Türk tarihi, İslâm tarihi ve dünya tarihi bakımından önemli gelişmeleri ve sonuçları ortaya çıkarmıştır.

Türklerin, İslâmiyet'ten önceki dinî inançlarının tespiti, İslâmlaşma sürecinde yaşanan dinî ve sosyal mücadelelerin ve İslâmlaşma sonrasında oluşan dinî anlayışların anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Zira bu inançlarla İslâm inançları, özellikle de Şîu-Batınî inançlar, arasındaki benzerliklerin Türklerin İslâm'ı kabul etmelerinde etkili olduğu her zaman ifade edilen bir husustur. Dolayısıyla böyle bir etkinin olup olmadığını bilmek önem arz etmektedir. Yani Türklerin Müslüman olduktan sonra bu dine eski dinlerinden ne gibi inançları taşıdıklarını bilmek, eski Türk dinleri hakkında bazı bilgilere sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Bu amaçla konunun daha iyi anlaşılması için önce Türklerin eski inançlarına kısaca temas edilecek, daha sonra bu inançların mezhep-tarikat gibi yapılar içindeki izleri ve etkileri tespiti çalışılacaktır. Daha sonra Hz. Ömer devrinden başlayarak, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde, Türklerin yaşadığı İslâmlaşma süreci hem kronolojik olarak verilecek, hem de İslâmlaşmanın yaşandığı sosyo-kültürel yapı ele alınacaktır. Bununla beraber bu makalede, Türkler arasında sırf siyasî maksatlara yönelik olarak yürütülen Şîu-Alevî yayılcılığı incelenecek; bunun dışında Türklerin İslâmlaşmasına normal yollarla katkıda bulunan diğer faaliyetlere kısaca temas edilecek ve bu yazının kapsamı dışında tutulacaktır. Ayrıca yazıda sıkça kullanılan Alevî kavramı da Ali evladının siyasî haklarını savunanlar

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, mbozkus@cumhuriyet.edu.tr

ve bu yolda mücadele edenler anlamında kullanılacaktır. En sonunda günümüzde Alevî-Sünnî olarak nitelenen inanç farklılaşmasının oluşumu ve bunun zaman içerisinde yaşadığı değişime vurgu yapılacaktır.

1. Türklerin İslâmiyet'ten önceki Dinî İnançları ve Bu İnançların İslâmlaşma Sürecindeki Etkileri

Türkler, yaşadıkları sosyal ve ekonomik şartlara bağlı olarak, farklı zaman ve mekânlarda çeşitli inanışların etkisinde kalmış ve buna bağlı olarak birtakım inançlara sahip olmuşlardır. Dolayısıyla çok geniş bir bölgede çeşitli dinî inanışlara bağlı olarak yaşayan Türklerin, hakkında çok az şey bildiğimiz, eski din ve inançlarını belirlemek bir hayli güç olmakla birlikte, bu konuda yapılan araştırmalar bize bir fikir vermektedir.

Dinî inanışlar açısından, Türklerin İslâm öncesi inanç sistemlerine bakıldığında, bu anlamda tüm Orta Asya'da bir çeşitliliğin yaşandığı görülmektedir. Özellikle Türklerin yaşadığı bölgelerin refah seviyesinin yüksek olması, başka milletlerin buralara akınlar yapmasına sebep olmuş ve sonuçta Budizm, Zerdüştlük, Mani ve Hıristiyanlık gibi dinler ve inançlar, Türkler arasında yayılma ve varlıklarını sürdürme imkânı bulmuşlardır.¹ Türklerin, bu dönemde, bütün din ve inançlara karşı taassup ve dar görüşlülükten uzak bir şekilde müsamaha ile yaklaştıkları da dikkate alındığında, o dönemdeki inanç sistemlerinde organik bir bütünlüğün olmadığına dair genel bir kabulden bahsetmek mümkün olmaktadır.

Türklerin eski inançları arasında ilk zikredilmesi gereken husus, Gök-Tanrı anlayışı ile atalar kültü ve çeşitli tabiat kültleri etrafında gelişen anlayışlar gelmektedir. Her ne kadar başlangıçta Şamanizm, Türklerin İslâm öncesi mensup oldukları bir din sistemi olarak anlaşılmış ise de,² daha sonra yapılan araştırmalarla Şamanizm'in, sırf Türklere has olmayan, bilakis bütün Asya'da yaygın bir sihir sistemi olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Yani Şamanizm, gerçekte arkaik dinî-sihri-mistik bir olaydır ve anlaşılan ona paleolitik çağdan bu yana rastlanmaktadır. Kelimenin öz anlamı ile ona bir din demek mümkün değildir ve onu, gayesi insanlarınkine paralel, ancak görülmez ruhlar âlemi ile temas ile insanların

¹ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya 1988, s. 56-68; Türkler arasında evrensel dinlerin kısmî yayılışı konusunda bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, İstanbul 1998, s.137-214.

² Bkz. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s.15.

³ Geniş bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Anadolu örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri", *AÜİF. Dergisi*, Ankara 1969, XVII/5; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000, s. 37-92; Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, Ankara 1999, s.22-24; *İbni Fazlan Seyahatname*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s.177-185; Günay-Güngör, *a.g.e.*, s.99,117-123.

işlerinin gidişatına ruhların desteğinin sağlanması olarak görmek gerekir. Bu şekliyle olay, evrensel boyutlara da sahiptir.³ Ayrıca Şamanizm'i sadece Türk dinine ait görmek yanlış olur. Bilakis Türklerle Moğollardan geçtiği, Moğol istilası öncesi Türk tarihinde Şamanizm'e ait bir kayda rastlanmadığı belirtilmiştir.⁴ Bununla birlikte Orta Asya topluluklarında sihrî-dinî hayat ağırlıklı olarak "Şaman" kavramı etrafında yoğunlaşmıştır. Ancak burada bütün dinî faaliyetlerin icracısının Şamanlar olduğu gibi bir kanaat anlaşılmamalıdır. Çünkü Şamanlık sadece vecd ve istiğrak yöntemi olarak görülmüştür.⁵ Ayrıca bir inancın Şamanlık karakteri taşıması için, o inançta gayesi tanrılarla bağlantı kurmak olan ruhî miracın temel prensip teşkil etmesi ve Şamanlığa mahsus vecdin tatbik yeri bulması gerektiği ifade edilmektedir.⁶

Görüldüğü gibi eski Türk dinî inançlarından sayılan Şamanlık bir din olmaktan çok temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etme ve gelecekte haber verme düşüncesi bulunan bir sihir sistemi olarak anlaşılmıştır. Yine Şamanlığın Yer-Su inancının bir uzantısı olarak, esas itibarıyla girdiği bölge halkının maneviyatına, ruh dünyasına bürünme kabiliyetinde bir inanç sistemi olduğu kabul edilmiştir.⁷

Türklerin hiçbir baskı görmeden kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmesinde birçok açıklayıcı sebep bulunmaktadır. Bunların başında o dönemde İslâmiyet'in üstünlüğü ve cazibesi gelmektedir. Hiç şüphesiz İslâm'ın temel nitelikleri ile Türklerin inançlarının birbiriyle uyum arz etmesi bu konuda en belirleyici etken olmuştur. Nitekim Türklerin İslâm öncesi inançlarında genel olarak Gök-Tanrı inancının yaygın ve hâkim olduğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla bu inanç ile İslâm'ın ortaya koyduğu Allah inancı arasında dikkate değer bir yakınlık bulunmaktadır. Şöyle ki, Gök-Tanrı, Bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır. Gök-Tanrı'nın bütün kutsal varlıkların başında sayılıp hepsine üstün geldiği, yetkin bir iktidar sahibi olduğu ve semavî bir mahiyeti haiz bulunduğu kabul edilmektedir. Özellikle eski Gök-Türk inançlarında, Gök-Tanrı'nın tek yaratıcı varlık olduğu, ateş ve su gibi bazı unsurlara kutsallık verilmekle beraber, sadece

⁴ Fuad Köprülü, "İslâm Sufi Tarikatlarına Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri", çev. Yaşar Altan, *AÜF. Dergisi*, Ankara 1970, XVIII/141-153.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.24; Mehmet Aydın, "Şamanizm'in Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994, II/492-493.

⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 29; Cevat Hey'et, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, Ankara 1996, s. 58-60.

⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 51-55.

yer ile gök'ün yaratıcısı olan Tanrı'ya inanıldığı anlaşılmaktadır.⁸ Bu durumda Türklerin, tüm varlığı idare eden, koruyan, zafer bahşeden, güçlükler karşısında yardımını esirgemeyen Gök Tanrı inancı ile Kur'ân'ın tasvir ettiği ve bütün kâinatı yaratan, merhamet sahibi, tek, adaletli Tanrı inancı arasında kolayca anlaşılan bir benzerlik olduğu görülmektedir. Bundan başka İslâm'ın peygamberlik ve âhîret inancı, kıyametten sonra insanların yeniden dirileceği, inanç ve amellerine göre sorguya çekilip mükâfat veya ceza göreceği, iyiler için ebedî saadetin, kötüler için de yaptıklarına karşılık cezalandırmanın olacağına dair temel inançlar, Türkler tarafından kolayca benimsenmiştir. Ayrıca İslâm inancındaki fetih anlayışı ve cihada verilen önem, aile hayatı ve her alanda doğruluğun emredilmesi gibi ahlaka dair prensipler, Türklere cazip gelmiş ve zorlama olmadan İslâm dinini benimsemelerine imkân vermiştir.⁹

Kısaca İslâmiyet'ten önce Türkler arasında tam bir din birliği ve hâkimiyetinin olmadığı, ancak toplumsal yapıda dinî taassup ve aşırılıktan kaynaklanan -İran ve Bizans'ta yaşandığı gibi- din ve mezhep kavgalarına da rastlanmadığı hususunda araştırmacılar arasında bir fikir birliği olduğu görülmektedir. Yine Türklerin, İslâm öncesinde pek çok dini benimsemiş olmakla beraber, inanç dünyalarında tarihleri boyunca en önemli yeri İslâmiyet'in teşkil ettiği tarihen sabit bir gerçekliktir. Ayrıca burada Türklerin yaşayışlarında olduğu gibi zihinlerinde ve karakterlerinde, bugünkü ifadesiyle, hürriyetçi ve demokratik fikirlerin hâkim olduğu gibi bir sonuca varmak da mümkündür. Bundan dolayı Türklerin Emevîler döneminde, aslında karakterlerine ve düşünce sistemlerine uygun olan İslâmiyet'i geç benimsemeleri ve Emevî ordularına karşı direnmelerinin sebeplerini de Emevîler'in uyguladıkları yanlış politikalarda aramanın daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Nitekim Türklerin, Abbasîler döneminde kısa bir zamanda ve kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmelerinde Abbasîlerin uyguladıkları olumlu politikaların etkisi büyük olmuştur. Yaşanan bu olumlu havanın bir sonucu olarak, İslâm'ı kabulde Türklerin eski dini (Gök-Tanrı) inancının tesiri kendisini göstermiştir. Zira İslâm öncesi Türk inanç sisteminin kendi içerisinde bir gelişim çizgisi izlediği ve nihayet kadir bir yüce yaratıcı, Gök-

⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 54-56, 63-64; Geleneksel eski Türk dininin tanrı merkezli olduğu konusunda bkz. Günay-Güngör, *a.g.e.*, s.126-128.

⁹ Bkz. İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, İstanbul 2008, s.16. Bu bağlamda V. V. Barthold, İslâm'ın Türkler arasında yayılmasında diğer dinlere nispetle çok daha cihanşümul olmasının önemli rolünün olduğunu belirtir ve İslâm'la birlikte diğer dinlerin Türkler arasında tutunamadığına vurgu yapar. Bkz. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.227-228.

¹⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 206-208; İnan, *a.g.e.*, s. 191-195; İsa Doğan, *Anadolu'da Aleviliğin Doğuşu ve Samsun Aleviliği*, Samsun 1990, s.15-16.

Tanrı (Tengri) inancına ulaştığı genel bir kanaat olarak benimsenmektedir.¹¹

Türkler, İslâm öncesinde hayat şartları gereği şehircilikten uzak, çadırda yaşamaya alışkın, basit bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu nedenle din ve mezhep konularına pek ilgi duymamış, pek çok dini benimsedikleri halde, yine de kendi millî geleneklerine bağlı kalmışlar, yaşantılarında bir değişikliğe gitmemişlerdir. Hatta bu durum göçebeler arasında, başlangıçta İslâmiyet'i kabul etmekle birlikte, aynen devam etmiştir. Bu arada eski Şamanî inançlara benzeyen inançlara da sıcak bakmışlardır. Bu bağlamda, Türklere İslâmiyet'i seçtikten sonra uygun gelen inançlardan birisi de keramet sahibi, her derde deva bulan ve gaipten haber veren kamların yerine Müslüman şeyhlerin ve evliyanın geçmesi olmuştur. Bunlar göçebe Türklere İslâmiyet'i geniş, yumuşak bir ruh ve mana ile anlatmışlar ve Türklerin İslâmlaşmasında önemli katkılar sağlamışlardır. Böylece bir velî kültü oluşmuştur.¹² Yine bu anlamda Hıristiyanlığın telkin ettiği, Allah'ın insana benzemesi, insanda cisimleşmesi (antropoformizm) ve İsa'ya hulûlü gibi ilkel zihinlere uygun gelen ve Şîî-Batınîlerce de benimsenen inançlar ve eski Türk inançları içinde değerlendirilen Gök-Tanrı inancı ile Hz. Ali'nin gökteki yeri arasında bir takım inanç benzerlikleri oluşturulmaya çalışılmıştır.¹³

Türklerin İslâmlaşma sürecinde daha ilk dönemlerden itibaren, özellikle Abbasîler döneminde, çeşitli Şîî-Batınî isyanların içinde aktif olarak yer aldıkları, bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu dönemde Horasan ve Maverâünnehr karışıklıklar ve isyanlar yönünden oldukça çeşitli hareketlere sahne olmuştur. Daha önce de Emevî aleyhtarı unsurlar burada toplanmış ve bu durum yörede Şîîliğin yayılmasına imkân vermiştir. Türklerin İslâm'ı kabullerinin bilhassa IV/X. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra yoğunlaştığı dikkate alındığında bunların Müslüman olmamış Türkler oldukları; bu isyanlara hangi oranda katıldıkları ve iddia edilen görüşlere ne kadar bağlı oldukları konusu da net değildir. Yani Türklerin Batınî hareketlere katılmalarının temelinde isyan eden ve zahiren Müslüman olan Zerdüşti, Maniheist, Budist ve Hristiyanî etkilerin birinci derecede rol oynadıkları öne sürülmüşse de, bu husus tam olarak açığa kavuşturulmuş değildir. Ayrıca bu isyanlara katılan Türklerin ekonomik kaygılarla katılmış olmaları da muhtemeldir. Zira bu dönemde Batı Türkistan'da siyasi otorite zayıflamış, mahalli güçler türemiştir. Bu durumlarda otoriter kontrolden uzaklaşan, kendi başlarının çaresine

¹¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 60.

¹² Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1993, s. 10-11; Kamların görevleri ve etkileri konularında bkz. Günay-Güngör, *a.g.e.*, 98-112, 282-283; İnan, *a.g.e.*, s. 54-58.

¹³ Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ankara 1939, s. 67-68; Metin Bozkuş, *Sivas Yöresinde Alevilik*, Sivas 2000, s. 137-142.

bakmak durumunda kalan göçebe ve yarı-göçebe kitle için, önemli geçim kaynaklarından birisi olan savaş ve yağmayı, üstelik de düşmanları gördükleri bir devlete karşı sürdürmek, bulunmaz bir fırsat olmuştur. Nitekim Türkler bu dönemde çıkan diğer isyanlara da katılmışlardır. Onların savaşçı kimliği, sadece isyanlar için değil, Abbasî ordusu içinde bile yer almalarını sağlamıştır.¹⁴ Bu isyanlarda görülen ortak inanç motiflerinin başında Ebû Müslim'in ölmediği ve mehdî olarak geleceği, bazen isyana kalkışanların nübüvvet iddiasına varan söylemleri ve bazen Tanrının, isyan liderine hulûl etmesi gibi ilhâdî, İran kültüründe görülen yakın akraba evlilikleri, içki ve zinanın mübah oluşu gibi ibâhî nitelikte inançlar gelmektedir.¹⁵ Ayrıca bu isyanlar Sünnîliğe değil, Abbasî merkezî iktidarına karşı, özellikle Ebû Müslim'den dolayı, geliştirilmiş hareketlerdir.¹⁶

Horasan, gerek Zeyd b. Ali(ö.122/740)'nin isyanından sonra taraftarlarınca buraya kaçırılan oğlu Yahya'nın Emevî takibi sonucu Kerbela benzeri bir facia ile öldürülmesi (125/743) ve gerekse Abbasî isyanında Horasan'dan hareket eden Ebû Müslim'in etrafında oluşturulan menkıbeler çerçevesinde Ehl-i Beyt sevgisi ve taraftarlığıyla bezenip; Kum ve Meşhed merkezli olarak çeşitli beldelerdeki nakîblerin teşvikiyle Şiîliğe mütemayil bir potansiyele sahipti ki, Sünnî veya Şiî olsun tüm Türklerde Ehl-i Beyt sevgisinin oluşması bu potansiyelle ilgilidir.¹⁷ Nitekim daha sonra Zeydîler Taberistan, Cüzcan ve Deyleman bölgelerinde tutunmuş ve çeşitli mücadelelerden sonra Hasan b. Zeyd liderliğinde 250-319/864-943 tarihleri arasında Alevî-Zeydî bir devlet kurmayı başarmışlardır.¹⁸ Harun Reşid zamanında bölgede isyan eden Yahya b. Abdullah, Maverâünnehir'deki Türk Hakanına sığınmış ve onun yanında iki buçuk yıl kalmıştır.¹⁹ Buna göre bölgedeki mücadeleler esnasında Türklerin Zeydîlerle yakın ilişki içinde olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ebû Dülef, 331/992'de, Türkistan'ın doğusunda ve Tibet yakınlarında, Yahya b. Zeyd neslinden bir beyin idaresinde "Alevî" bir topluma rastladığını ve "Alevî"

¹⁴ Bu isyanların amacı, sosyal tabanı, liderleri ve inanç temelleri konularında bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 202-205; Yıldız, *a.g.e.*, 96-105; Ocak, *Babailer*, s.154; Günay-Güngör, *a.g.e.*, s.256-259; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, s. 256-267.

¹⁵ Bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara 1991, s.198-212.

¹⁶ Bkz. Ocak, *Babailer*, s. 154; Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar*, Ankara 2001, s.123-166.

¹⁷Bkz. Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Girişi*, İstanbul 1978, s.144-162; M. Rami Ayas, *Türkiye'de ilk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara 1991, s. 21.

¹⁸ Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII/114-116, VIII/71-74; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, Sivas 2003, s. 20-35.

¹⁹ Bkz. *Büyük İslâm Tarihi*, V/549; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2002, s. 162.

diye isimlendirilen bu Türklerin, Hz. Ali'yi gök Tanrısının Arapça karşılığı saydığını ve İmam Zeyd'e ait bazı hatıraları muhafaza ettiklerini belirtmiştir.²⁰ Samanîler döneminde kuzey Afrika'da devlet kurmayı başaran ve Abbasî hilafetiyle rekabete girerek kendilerini halife ilan eden İsmailî-Fatimîler, kurdukları daîlik sistemiyle kendi fırkalarını ve imametlerini İslâm ülkelerine yaymaya çalışmışlardır.²¹ Diğer taraftan V/XI. yüzyılın sonlarında Şii-Batınîler, Kuzey İran Alamut merkezli Sabbahîler (Haşîşîler) vasıtasıyla Müslümanlar arasında terör ve anarşi havası estirmişler, önemli devlet büyükleri ile âlimlerin ölümüne sebep olmuşlar ve Nizariye koluna mensup Hasan Sabbah (v. 483/1090)'tan itibaren *ed-Dâvetü'l-Cedîde* denilen yeni bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Başlangıçta Mısır'a bağlı olarak kurulan bu teşkilat, kısa zamanda Mısır Fatimî reislerinin otoritelerinin zayıflamasıyla müstakil olarak hareket etmeye başlamış ve Suriye'ye kadar uzanan bir daî teşkilatı oluşturmuştur. İsmailîler, Alamut ve civarı ile Suriye'nin sahil bölgelerindeki bazı kalelerin dışında hâkimiyet sağlayamamışlardır. Onlar ancak, cahil, akılsız veya ukalâ, mukaddesatı inkâr eden bazı felsefeciler ile adi suçluları kendi görüşleri için kandırabilmişler ve dolayısıyla halk arasında kitlesel olarak yayılma imkânı bulamamışlardır.²² Batınîye fırkasının inanç bakımından etkilediği ve daha sonra Anadolu'da varlıkları görülen fırkalar ise, Nusayrîlik, Ehl-i Hakk ve Yezîdîliktir. Bu fırkalardan Yezîdîlik, VII/XIII. asrın ikinci yarısından itibaren oluşum sürecine girmiş ve Güney Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde, Kuzey Irak, İran Kürdistanı ve Azerbeycan taşrasında varlığını sürdürmüştür. Bu fırka, Emevî gulüvvü (aşırısı) olarak, adeta bölgedeki Şii oluşuma tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Ehl-i Hakk da, Yezîdîlerle aynı coğrafyada ortaya çıkmış, Sultan Sohak'a nispet edilen ve muhtemelen Yezîdî aşiretlerin düşmanı aşiretler arasında benimsenme imkanı bulmuş bir fırkadır.²³

Bu fırkaların ulûhiyet ve kâinatın yaratılışı ile ilgili inançları, Şii-Batınîlerin nübüvvetin sürekliliğiyle ilgili inançlarının farklı formlarda ifade edilen değişik versiyonlarıdır ve bu şekliyle eski Mezopotamya'daki Gnostik inançların, Sâbilîğin ve Yeni Eflatuncu felsefenin yeni yorumlarla güncelleştirilmesinden ibarettir.²⁴

²⁰ Bkz. *Ebû Dülelf Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, (İbn Fazlân Seyahatnamesi içinde) s. 89; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 259-260.

²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Levis, *Haşîşîler*, çev. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 1-83; Sarıkaya, *a.g.e.*, s.260-261.

²² Fatimîlerin Anadolu ve Suriye'deki faaliyetleri konusunda bkz. Levis, *a.g.e.*, s.17-121; Sarıkaya, *a.g.e.*, 261-263.

²³ Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Samsun 2000, s.175-185, 208-225.

²⁴ Bkz. Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1964, s.213-214; Sarıkaya, *a.g.e.*, s.265-267.

Netice olarak, başlangıçta sırf siyasî maksatlar için faaliyet yürüten Şîi-Batınîler, Türkleri kendi saflarına çekebilmek için onlara yalancı cennetler vaad etmişler; bunun yanında Sünnî âlimler de dinin ceza ve sorumluluk boyutlarını ön plana çıkarmışlardır. Bütün bunlar, Batınîlerin emellerine yaramış ve birtakım Batınî inançların Türkler arasında kısmen ilgi görmesine sebep olmuştur. Ayrıca Batınîlerin tüm dinî yükümlülükleri engel tanımadan reddetmeleri de, onların eliyle farklı milletlerin eski inanç bakiyelerinden gelen hayal mahsulü pek çok hurafenin, İslâm inançları içerisine girmesine zemin hazırlamıştır. Sonuçta Türkler arasında yayılan bazı aşırı Şîi-Alevî inançların daha çok Batınîler ve İbahîler eliyle yayılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.²⁵ Türkler, yaşadıkları bölgelerde, Sünnîliğin yanında az da olsa Sünnî olmayan mezhep hareketlerinin de etkisinde kalmışlardır. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir'de Mürciî, Kerrâmî ve Mu'tezilî düşünce mensupları, Sünnî hâkimiyeti ve Şîi potansiyeli yanında az da olsa yer bulabilmişlerdir.

Gerçek olan, Türklerin, İslâmiyet'i ilk planda ve geniş ölçüde doğrudan Araplardan değil, fakat İranlılardan almış olmalarıdır. Bu çerçevede İslâm dünyasında kendini gösteren üç akım, yani Sünnîlik, Şîilik ve Tasavvuf, Türklerin İslâmlaşmasında ve Türk Müslümanlığının şekillenmesinde etkisi olan ana kanalları oluşturmuşlardır. Bu durumda İslâm'ın, Türkler arasında normal yollarla yayılmasında Sünnîlik, Şîilik ve tasavvufun büyük payı olmuştur. Sözgelimi, Sünnîlik adına Hanefî-Maturidî ekolün büyük etkisi olmuştur. Rasyonel ve hürriyetçi fikirler ile yetişen Ebû Hanife'nin (v. 150/767), iman açısından bütün inananları eşit kabul etmesi, mevâlî arasında taraftar bulmasını sağlamıştır. Aynı şekilde onun itikada dair görüşleri de bu bölgede siyasetten uzak duran ve sınır boylarında cihat ve irşat faaliyetlerinde bulunan Mürcie ekolü tarafından temsil edilmiştir. Nitekim Mürcie'nin, iman-amel ayırımından hareketle, Müslüman olduğunu söyleyen herkesi mü'min kabul eden ve diğer Müslümanlarla eşit gören yaklaşımı, II/VIII. yüzyılın başlarından itibaren bölgede kabul görmüştür.²⁶ Bu bağlamda Türklerle ticari ilişkiler kuran tüccarlar da, İslâm'ın Türkler arasında en ücra yerlere kadar ulaşmasına vesile olmuşlardır. Yine dünya nimetlerinden uzak kalarak, kendilerini İslâm

²⁵ Bkz. Balcıoğlu, *a.g.e.*, s.67-68. Örnek olarak, Emevîler döneminde Ammar b. Yezid h. 118 yılında Horasan'a gider. İnsanlara Abbasîler adına davette bulunur; sonra davetten vazgeçer ve insanları cinsel serbestliğe teşvik eder. Ardından namaz, oruç ve hac gibi ibadetleri te'vil etmeye başlar. Orucu imamın adını anma, namazı imam için dua etme, haccı imama doğru yönelme olarak te'vil eder. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/186-187.

²⁵ Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, I/78.

²⁶ Hanefî- Maturidî geleneğin İslâmın yayılmasında etkili olan iman, akıl, sıfatlar vb. anlayışları ile bunların kurdukları bilim kurumları, temsilcileri, takipçileri, Anadolu'ya yansımaları ve Osmanlı'daki konumu konularında detaylı bilgi için bkz. Günay-Güngör, *a.g.e.*, s.259-262, 271-274; Kutlu, *a.g.e.*, s. 197 vd.; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 242-256.

dinini yaymaya adanmış kimi dervişlerin uzak bölgelerde serbestçe dolaşarak dinî tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmalarının bunda büyük etkisi olmuştur. Özellikle göçebe ve yarı-göçebe Türklerin İslâmlaşmasında gezgin sûfi dervişler önemli rol oynamışlardır. Bunda sûfilerin hayata bakışları kadar, Türklerin eski inançlarındaki din adamlarına saygı ve onları yüceltme anlayışlarının da etkisi inkâr edilemez.²⁷ Nitekim sonuçta Kamların Türk toplulukları arasındaki rolü, İslâmlaşma sürecinde gezgin dervişlere, tarikat şeyhlerine ve pirlere atfedilmiştir. Böylece *ata, baba, dede* denilen, belli aşiretlere mensup, zamanla *seyyid* nisbesi de verilen velî tipi ve bunların etrafında Kitâbî din anlayışından farklı olarak bir tür velî kültü oluşturulmuştur. Böylece Türklerin İslâmlaşma tarihinde onlara dinlerini öğreten Aslan Baba, Korkut Ata, Çoban Ata gibi azizler hep var olmuşlardır.²⁸ Sufiyâne görünüşleriyle halk vaizi olarak faaliyet gösteren Kerrâmîlerin Gazneliler tarafından benimsenmesi de bu anlayışın bir eseridir. Bunun yanında Gazalî(505/1111)'yle birlikte Sünnî itikat ile barışan tasavvufî düşünce, yerleşik kültüre mensup çevrelerde de gelişerek varlığını sürdürmüş ve çoğu kere resmî kabule mazhar olmuştur. Hoca Ahmet Yesevî(562/1167)'nin Orta Asya'da kurduğu Yesevîlik tarikatı, göçebe Türkmenler arasında münferit dervişlik faaliyetini tarikat haline getirip teşkilatlandırmış ve Türklere kendi örf ve gelenekleriyle örtüşen, anlaşılır bir din anlayışı sunmuştur. Nitekim Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*'inde, Kitab ve Sünnet'e bağlı bir din anlayışını Maturîdî ekol çerçevesinde, edebî kaygıdan ziyade öğreticiliği esas alarak, halk Türkçe'siyle didaktik ve manzum bir şekilde dile getirmiştir.²⁹ Onun Orta Asya'da yaktığı bu meşale Türkmenler arasında dolaşan ve onlarla beraber Anadolu'ya gelen dervişler tarafından söndürülmeden canlı tutulmuştur. Anadolu Selçukluları da onların bu gelişine zemin hazırlayıp şehir merkezlerinde cami, medrese, tekke, inarethane vb. sosyal yapıları inşa edip buraların idamesi için gerekli finansman, vakıflar tahsis edilerek sağlamış; taşrada ise çeşitli kervansaraylar, hangâhlar, sınır boylarındaki ribat benzeri derbendler, tekkeler inşa ve imar edilerek buraları gönüllü

²⁷ Bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Türkçesi: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994, s. 93-94; Sarıkaya, *a.g.e.*, s.267.

²⁸ Bkz. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981, s.18-19; Roux, *a.g.e.*, s. 57; Mehmet Eröz, günümüz Alevî kültüründeki dede ve babalarla, eski Türk dinindeki kamlar arasında detaylı bir karşılaştırma yapmıştır. Bu konuda bkz. Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 1990, s. 257-286; İnan, *a.g.e.*, s. 187-189; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 23-24.

²⁹ Kemaleddin Eraslan, *Hoca Ahmet Yesevî ve Divan-ı Hikmet'inden Seçmeler*, Ankara 1991, s. 30-31, 36-37; Günay-Güngör, *a.g.e.*, s.281; Sarıkaya, *a.g.e.*, s.267-268.

kimselerle doldurmuş, civarlarındaki toprakların işlenmesi sağlanmış ve buralarda yerleşenlere bazı vergi muafiyetleri sağlamıştır.³⁰

Sonuç olarak Türkler, İslâmiyetle karşılaşmalarından itibaren bu dinin zihniyet bakımından kendi dünya görüşlerine, örf ve geleneklerine uygunluğunu görmüş ve benimsemişlerdir. Bu benimseme, sıradan bir kabulün ötesinde bütün benlikleriyle onu özümseme, kavrama ve anlama şeklinde ortaya çıkmıştır. Böylece onlar, daha ilk dönemlerde İmam Mâturîdî'yle İslâm'ın inanç ve düşünce yönünde; Hoca Ahmed'le duygu ve yaşama yönünde kendilerine uygun bir yorumunu yapmışlar ve kendilerine has bir Türk Müslümanlığı oluşturmuşlardır. Bununla birlikte diğer mezhep ve tarikat hareketlerine de kayıtsız kalmamışlar, oluşturdukları kültür çevresinde Sünnî-Mâturîdî mezhebin dışındaki mezheplerle de temas kurmuş ve onların fikirlerini tartışma fırsatı bulmuşlardır. Ayrıca sahip oldukları geniş hoşgörüyü asla inançlarında fanatizme varacak bir taassuba gitmemişler, kendileri dışındaki düşünce ve inançları hoşgörüyü karşılamış ve onlarla bir arada yaşama öz verisini göstermişlerdir. Ancak İslâm'a ve kurdukları devletlerine zarar vereceklerine inandıkları, özellikle de Şii-Batınî kökenli hareketlere karşı tavır almışlar, onları takip etmişler ve zararlarını önlemeye çalışmışlardır.

2. Emevîler dönemi

Türklerin İslâmiyet öncesinde Araplarla dolaylı da olsa ilişkilerinin olduğu ve Hz. Muhammed'in Türklerin varlığından haberdar bulunduğu bilinmektedir. O'nun, Türkler hakkında ifade ettiği sözlerin sıhhati bir yana, bu sözler hicri birinci yüzyılda Müslümanların Türkler hakkındaki kanaatlerini yansıtmaları bakımından tarihi bir değer ifade etmektedir.³¹ Özellikle Hz. Ömer döneminde başlayan bu ilişkiler sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Tabiatıyla bu ilk temaslar, Türklerin İslâm'a girişi açısından fazla bir şey ifade etmemiştir. Dört halife devrinde başlayan fetih hareketleri Türklerle Araplar arasında, dolayısıyla Müslümanlık arasında bir temasın sıklaşmasına imkân vermiştir. Emevîler devrinde ise bu ilişkilerin daha çok askerî mücadelelerle geçtiği, hatta bu dönemde uygulanan siyaset yüzünden İslâm'ın Maverâünnehir'de yayılmasının minimum seviyede kaldığı ve Abbasîler ile başlayan süreçte İslâmlaşmanın hız kazandığı bilinmektedir.

Türkler, önce fertler halinde, sonra gruplar ve kitleler halinde İslâm dinine girmişlerdir. Müslüman olan Türkler, kendilerini İslâm devletinin

³⁰ Bu dönemde Anadolu'ya gelip şehirde ve taşrada yerleşen meşhûr sûfiler, kurdukları tarikatlar ve faaliyetleri konusunda, bkz. Ocak, *Babaîler*, s. 62-74; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 269-273.

³¹ Bu hadisler ve değerlendirilmeleri konusunda bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 191-221.

hizmetinde bulmuşlar ve bunu takiben hızlı bir İslâmlaşma süreci yaşanmıştır.

Hız. Ömer'in hilafeti yıllarında başarılı komutanların sevk ve idaresindeki İslâm orduları, Suriye ve Bizans'a karşı tam bir başarı elde ettikten sonra İran'a yönelmişler. Meşhur Kadisiye Savaşında(637) bozguna uğrayan Sasanîler, bundan sonra meydana gelen savaşlarda da İslâm orduları karşısında başarısız kalmışlar ve böylece İslâm devletinin Doğudaki sınırı Ceyhun nehrine kadar uzanmıştır.³²

Hız. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihlerle Türklerin Müslüman Araplarla başlayan ilk temaslarında, her ne kadar Hız. Ömer Müslüman askerlerin Ceyhun nehrini geçmelerini yasaklamışsa da, sonradan bu yasağa uyulmamış ve Arap İslâm orduları aşağı Türkistan'a doğru fetih akınlarını devam ettirmişlerdir.³³ Önceleri bu akınlar fetih hareketinden çok taciz etme ve baskın yapma tarzında, yağma ve ganimet hareketleri olarak sürdürülmüştür. Kuteybe b. Müslim(v.715)'in 705 yılında Horasan valiliğine atanmasıyla birlikte, fetih hareketleri hızlanmış, Baykent, Buhara ve Semerkant gibi önemli ticaret merkezleri fethedilmiştir.³⁴ Ne yazık ki Kuteybe, iyi bir komutan olarak askerî sahada gösterdiği başarıyı, iyi bir yönetici olmadığı için, İslâm dininin yayılmasında gösterememiş, fethettiği yerlerde yağma ve katliamlarda bulunmuştur.³⁵ Ayrıca Emevîlerin, fethedilen bölgelerde uyguladığı ezici, baskıcı ve eşit olmayan siyaset tarzı, Türklerin İslâmiyet'e gerekli ilgiyi göstermemelerinin en önemli sebebi olmuştur. Yine Emevîlerin Hız. Muhammed'in soyuna yaptıkları zulümler ve Arap olmayan Müslümanları Arapların mevalisi saymaları da Türklerin İslâmlaşmasını önemli derecede geciktirmiştir. İslâmiyet'i kabul eden Arap olmayan Müslümanlar, "mevali" sayılmış ve mevali, idarî, siyasî, iktisadî ve sosyal bakımlardan yönetim nazarında ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüştür. Bunlar Müslüman olmalarına karşın, her türlü vergiyle mükellef tutulmuş ve fetihlere piyade olarak katılmalarına rağmen, Arap süvarilere nispetle daha az aylık ve hisse almışlardır.³⁶ Bu durum onları bir nevi Arapların hamisi olan Emevî devletine karşı kin beslemeye götürmüştür. Özellikle Emevîlere karşı isyan faaliyetlerini yürüten Abbasî ailesi, mevalinin nüfus olarak hâkimiyetinden dolayı faaliyetlerini

³² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, II/542; Taberi, *Tarihü'r-Rusul Ve'l-Mulûk*, tahkik, Muhammed Ebu Fadl İbrahim, Kahire 1993. IV/72-77; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 6 vd.

³³ Kitapçı, *a.g.e.* s. 78-79; Welhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, s. 89.

³⁴ Taberi, *a.g.e.*, VI/439-445; Barthold, *a.g.e.*, s. 198-203.

³⁵ Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 10-11.

³⁶ *Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Heyet, İstanbul 1986, III/336; A. Aziz Duri, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 116; Günay-Güngör, *a.g.e.*, s. 223-227, 237.

Horasan'da yoğunlaştırmış, isyanı yöneten Ebû Müslim'in nezaretinde Mevali'den oluşan daî ve nakîbler eliyle gizlice teşkilatlanıp isyan hazırlıklarına başlamışlardır.³⁷

Esasen Emevî yönetimi, İslâm'ın yayılmasından çok, Arap saltanatına önem vermesi ve Türklere karşı bir tür istila hareketine girişmesi, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasını geciktirmiştir. Bu dönemde İslâm devletinin çeşitli kademelerinde çalışan Türklerin sayısı son derece az olup, bunlar da çoğunlukla askeri maksatlarla istihdam edilmişlerdir. Ayrıca bu dönemde, büyük fetihler yapılmasına ve farklı milletlere mensup insanların devlet hizmetine girmesine rağmen, bunlar devlet kademelerinde fazla bir nüfuz sahibi olamamışlardır. Bu durumda İslâmlaşma sürecinin VII. ile X. yüzyılları arasında geçen üç asırlık dönem geniş ihtida hareketlerinin olmadığı, bir mücadele dönemi ve hazırlık devresi olarak geçmiştir.

Aslında Emevîler, Müslüman olanlardan vergi almayı yasaklayan ve sünnet olmaya lüzum görmeyen, valilerden her şeyden önce İslâm'ı yaymayı, hanlar ve kamu yararına olacak binalar yapmayı isteyen Ömer b. Abdülaziz dönemi(717-720) istisna edilecek olursa³⁸, idarede kötü bir yönetim sergilemişlerdir. İslâm'ın yönetim için şart koştuğu insanî değerler, hak, adalet ve eşitlik gibi yüce kavramlar, Hz. Peygamber ve sahabe döneminin sayfalarını süsleyen tatlı ve özlenen hatıralara dönüşmüştür.

Bir diğer açıdan bakıldığında, Emevîlerin yanlış politikaları yüzünden İslâm dini ilmi gayelere dayalı olarak değil de, siyasî maksatlara yönelik olarak yayılmıştır. Bu yüzden bu dönemde İslâmiyet'in inanç esaslarını sağlıklı bir şekilde temel kaynaktan alma imkânına sahip olamayan bazı Türkler, başlangıçta gerçek İslâm'la değil de Alevî propagandacıların dinî olmaktan çok siyasî gayelerine hizmet eden siyasi bir din anlayışı ile karşılaşmışlardır.³⁹

Sonuç olarak; Emevîler döneminde Türklerin yaşadığı bölgelere yapılan fetih hareketleri, tam anlamıyla bir gönül fethi sağlayamamıştır. Bundan dolayı da Emevî idarecileri Türklerin yerli örf ve adetlerine saygı duymak ve uygulamalarında kolaylık göstermek zorunda kalmışlardır. Ayrıca bu dönemde Türkistan'a giden farklı grupların propagandacıları da bölgenin millî adetleri üzerine eğilmek zorunda kalmışlar ve eski Şamanî inançlarla birlikte İslâm inançlarını yanlış yorumlamaları sonucu dinin özünde olmayan yeni bir takım batıl inançlar icat etmişlerdir.

³⁷ Welhausen, *a.g.e.*, s. 234-236; Duri, *a.g.e.*, s. 119, 127.

³⁸ Barthold, *a.g.e.* s. 204.

³⁹ Doğan, *a.g.e.*, s. 18; M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul 1995, I/ 225-26; Duri, *a.g.e.*, s. 120-22.

Emevîler zamanında Türklerin İslâmiyet'le tanışmalarını ve Emevîlerin genel politikalarını kısaca sunmaya çalıştık. Şimdi Türkler arasında faaliyet yürüten Şii-Alevî daîlerin taraftar bulmak için giriştikleri faaliyetleri ve bu faaliyetler karşısında Türklerin durumunu aktarmaya çalışacağız.

İslâm tarihinde, Haşimîlerle Emevîler arasında süregelen ve temeli cahiliyye dönemine kadar uzanan rekabet ve düşmanlıkların, İslâmiyet'in doğuşu ve yayılışı sürecinde de devam ettiğini, İslâmiyet'in yayıldığı her bölgeye bu ayrılık ve rekabetin taşındığını görmekteyiz. Daha Emevîlerin ilk yıllarında Türkistan'a yapılan fetih akınları ile birlikte, gönüllerinde, Sıffin, Cemel ve Kerbela olaylarının tükenmez acılarını duyan ve Emevîlere karşı kin ve nefret duyguları besleyen binlerce insan da bu akınlarla birlikte Türkistan'a götürülmüşlerdir. Ayrıca yapılan akınlarda başarılı olamayan Emevî yönetimi, bu defa Türkistan bölgelerine kolonizatör Araplar getirtmiş ve yaklaşık elli bin Arap süvari Toharistan ve Kuhistan bölgelerine yerleştirilmişlerdir.⁴⁰ Yine aynı dönemde Ali evladına ve taraftarlarına karşı yürütülen baskı ve takipler sonucu uzak bölgelere kaçmaya mecbur kalan Şii-Alevîler, Irak bölgesiyle Türkistan ve İran yaylalarına dağılmışlardır. Taberistan, Azerbaycan ve Hazar denizi kıyılarında Alevî-Şii taraftarların sayısı gittikçe artmıştır. H. 98 yılından, Abbasî halifesi Mansur zamanına kadar kırk yıl, Türkistan ve Cürcan'da aralıksız Alevîlik propagandaları yapılmıştır.⁴¹ Zaten Türklerin, Emevî orduları ile karşılaşmadan önce, Müslüman tüccarlar ve Alevî daîler vasıtasıyla Şii-Alevî inançlarla kısmen tanıştıklarını daha önce belirtmiştik.

Türkler arasında dinî ve mezhebî faaliyet yürüten Alevî daîler, Türklerin Emevî zulmü karşısında duydukları kin ve nefret hislerini kullanmışlar ve onları Emevî iktidarına karşı müteyakkiz bir hale getirmeye çalışmışlardır.⁴² Bu bağlamda, yaşadıkları hayat şartları gereği, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını temel kaynaklardan öğrenme imkânı bulamayan ve bu konularda detaylı bilgiye sahip olmayan göçebe Türklerin, din adına kendilerine ulu-orta ne telkin edilmişse, onları gerçek kabul ettikleri ve eski inançlarını da bu yeni dinin inançları ile kaynaştırdıkları görülmüştür.

Yine Emevî hâkimiyeti altında yaşayan ve kendi millî benliklerini koruyamayan toplulukların, yönetime karşı duydukları memnuniyetsizlik de Şii-Alevî daîlerin faaliyetlerine yardımcı olmuş ve dolayısıyla Emevî valilerin baskılarına dayanamayıp isyan eden Türkler, bu defa Şii-Batinî

⁴⁰ Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 119; Duri, *a.g.e.*, s. 138.

⁴¹ Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁴² Ethem Ruhi Fıçlalı, *Türkiye'de Alevîlik Bektaşilik*, İstanbul 1994, s.76; Doğan, *a. g. e.*, s. 17.

görüşlerin tesirinde kalmışlardır.⁴³ Sonuçta Türkler, kendilerini Emevî yönetiminin yanlış politikaları sonunda ortaya çıkan isyan hareketlerinin başında bulmuşlar, hak ve adalet adına Ehl-i Beyt için mücadele etmiş ve neticede Abbasîlerin hilafeti elde etmelerini sağlamışlardır.

Görüldüğü üzere İslâm'ın ilk yıllarından itibaren meydana gelen ve temelinde bütünüyle iktidar mücadelesi yatan, Kerbela ve benzeri acı olaylar, Türklerin İslâmiyetle tanışmalarında ve hayatlarının ileriki dönemlerinde canlılığını sürekli korumuştur.

3. Abbasîler Dönemi

İslâm devleti, Emevîler zamanında birçok kavmi içinde barındıran bir imparatorluk olmasına karşın, yönetim temelde koyu bir Arap milliyetçiliği esasına dayanmış ve birbirine kan bağı ile bağlı sosyal bir sınıf oluşturan Emevî yanlısı Arapların hâkimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Arap olmayan diğer Müslüman topluluklar ictimaî ve iktisadî bakımdan dışlanmış ve yönetim tarafından ikinci sınıf insan muamelesi görmüştür.⁴⁴ Bu nedenlerden dolayı, imparatorluk sınırları içerisinde yönetime karşı kin besleyen, gayrimemnun bir kitle oluşmuştur. Bu kitlenin yönetim aleyhine giriştiği faaliyetler kısa zamanda etkisini göstermiş ve Ebû Müslim Horasanî'nin başlattığı isyan faaliyetleri sonunda, Emevî yönetimi Doğuda, hem dinî hem de siyasî otoritesini kaybetmiştir.⁴⁵

Emevîlerin Hz. Ali evladına reva gördükleri zulümler sürüp giderken, toplumda bu yaşananlara karşı direnme ve özellikle Kerbela olayının öcünü alma arzusu günden güne güçlenmiştir. Bu durumu fırsat bilen Abbasîler, hilafeti elde edinceye kadar Ehl-i Beyt adına mücadele ettikleri görüntüsü vermişlerdir.⁴⁶ Özellikle Abbasîler adına yürütülen faaliyetin başında bulunan Muhammed b. Ali el-Abbasî, saltanatın el değiştirmesinden önce toplumun zihnen bu değişikliğe hazırlanması gerektiğine inanarak, hazırlıklı ve planlı bir şekilde faaliyet yürütülmesini yakın çevresine telkin etmiştir. Uyanıklığı ve ileri görüşlülüğü ile tanınan Muhammed b. Ali, taraftarlarına davet esnasında, halka herhangi bir kişinin ismini vermemelerini, sadece Ehl-i Beyt etrafında toplanmaya davet etmelerini istemiş⁴⁷ ve Kûfe ile Horasan'ı davetinin yayılması için uygun iki

⁴³ Balcioğlu, *a.g.e.*, s. 124; Fiğlalı, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁴ M. Şemsettin, *Maziden Atiye*, İstanbul 1339, s. 127.

⁴⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s. 48-50; Günaltay, *a.g.e.*, s. 132-133.

⁴⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul 1991, II/389-390.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, Horasana giden Abbasi dai Ziyad Ebu Muhammed'e, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın tavsiyelerini anlatırken, Fatıma evladı konusunda aşırı olanlarla tartışmamasını telkin etmektedir. Ziyad, Abbasîler adına davette bulundu. Emevîlerin

merkez olarak görmüştür. Çünkü Kûfe uzun zamandır Ehl-i Beyt taraftarlığının merkezi durumunda olmuş, Horasan halkı da Şiilik düşüncesini kolayca benimsemeye hazır görülmüştür.⁴⁸ Neticede Mevalî'nin, Emevî iktidarına karşı oluşan bu memnuniyetsizliği ile birlikte Arap kabileler arasındaki eski kan davalarının sürmesi ve bazı siyasi grupların iktidar olma hırsları gibi birçok etken sonucu Emevî devleti yıkılmış ve yerine Abbasî devleti kurulmuştur (750).⁴⁹

İslâm devletinde, Emevîlerin yerine Abbasîlerin yönetime geçmesi, basit bir hükümet darbesi ve bir hanedan değişikliği olmayıp, aynı zamanda İslâm tarihi için de bir dönüm noktası olmuştur. Zira Emevîlerin yanlış politikaları yüzünden yıllardır birbirine dostça yaklaşmayan Araplar ve Türkler, Talas Savaşı(751)'inde Çinlilere karşı ortak mücadele etmişlerdir. Bu savaş sonrası oluşan dostluklar, beraberinde Türklerin hızla İslâmlaşmasını ve İslâm devletinin hizmetinde üst görevler almasını sağlamıştır. Yaklaşık yüz yıla yakın savaşlarla geçen Türk-Arap ilişkileri yerini dostluğa, barışa bırakmış; kanlı savaşlar son bulmuş ve iyi ilişkiler başlamıştır.⁵⁰

Emevîlere tepki olarak ortaya çıkan ve başarılı olan Abbasîler, devlet politikasında hak ve sorumluluklara dayalı bir yönetim oluşturmaya ve bu noktada yaşanan olumsuzlukları olabildiğince gidermeye gayret etmişlerdir. Ayrıca yönetimi ele geçirme sürecinde yaşanan mücadelelerde kendilerine destek veren Türk ve İran unsurlarına yönetimin idarî, siyasi ve askerî kadrolarında görevler vermişler; bir nevi Emevîlerin Arap milliyetçiliği tutumuna reaksiyon olarak, yönetimde Arapları dışlayan bir politika uygulamaya koymuşlar. Sonuçta bu uyumlu politikalar Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına hız kazandırmıştır.⁵¹

Abbasîler ile birlikte toplumun içtimaî, fikrî ve iktisadî yapısı da büyük değişikliğe uğramıştır. Şöyle ki, bu dönemde iktidarı kaybeden Araplar, kendilerine iktisadî ve fikrî sahalarda yeni imkânlar bulmuşlar ve böylece toplumda fikrî ve ticarî hayat gelişmiş, büyük şehirler birer ilim merkezi olmuştur. Öyle ki, Müslüman tüccarlar Çin'den İskandinav yarımadasına kadar uzanan geniş bir sahada ticaret yapma imkânına kavuşmuşlardır.⁵²

zulümlerini anlattı ve insanlara ikramlarda bulundu. Ziyâd, orada bulunan birisiyle Abbasoğulları ile Ali evladının fazileti konusunda tartıştı. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/143-144.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/410; Taberi, *a.g.e.*, VII/49-50; İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II/295-96, 389-390.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/127, 408; Taberi, *a.g.e.*, VII/30.

⁵⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s.33-39; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/449.

⁵¹ *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, III/337-340; Hodgson, *a.g.e.*, s. 233.

⁵² Yıldız, *a.g.e.*, s. 49-50; Duri, *a.g.e.*, s.129-130.

Türkler, Abbasîlerin ilk yıllarından itibaren, askeri gayelerle devlet hizmetinde vazife almışlar ve Türklerin savaşçı özelliklerinden yararlanmışlardır. Halife, Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde bu durum artarak devam etmiştir. Mu'tasım (218-227/833-842) kendisi için Türklerden özel bir ordu oluşturmuştur. Bu halifelerin Türklere karşı olumlu yaklaşımları, ticaretin ve gezgin dervişlerin faaliyetlerini artırmış ve sonuçta Aşağı Türkistan halkının büyük çoğunluğunun İslâmiyet'i kabul etmesine vesile olmuştur.⁵³ İslâm'ın Türkler arasında yayılmasına paralel olarak, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar gibi Müslüman Türk devletleri birbiri ardına kurulmuşlardır.

Kısaca, Abbasîler döneminde Türklerle Araplar arasında sağlanan dostluk, ticari ilişkilerin gelişmesi ve tüccarların arkasından onları, dervişlerin takip etmesi Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına ve güç kazanmasına büyük katkılar sağlamıştır. Abbasîler döneminde Türkler arasında İslâm'ın yayılmasını ve kitleler halinde Müslüman olmasını verdikten sonra, bu dönemde Türkler arasında Şiî-Alevî inançların nasıl yayıldığına bakmakta fayda vardır.

Abbasîler döneminde Türklerle Araplar arasında başlayan dostane ilişkiler ve Talas savaşı sonrasında gelişen müsait ortam, Şiî-Alevî daîlerin Türkistan'a ulaşmasına ve Alevî-Şiî inançların bu bölgelerde yayılmasına hız kazandırmıştır.

Abbasîler, bütün faaliyetlerinde ve Alevî-Şiî isyanlarda kendilerini hep Ehl-i Beyt'in hadimi olarak göstermişler ve bundan da Ali evladı anlaşmıştır.⁵⁴ Abbasoğullarının hilafete geçmeleri ile Alevî daîler de bu durumu izah etmede zorlanmışlardır. Böylece Emevîler zamanında Ehl-i Beyt adına yürütülen isyanlar ve akıtılan kanlar bir fayda vermemiş, Ali evladının hilafetten mahrum kalması, gönüllerde kapanmaz yaralar açmıştır. Ehl-i Beyt adına yürütülen bütün faaliyetlerde Türkler de önemli görevler almışlardır.⁵⁵

Emevîlerden sonra Abbasîlerin hilafete geçmeleri ile hilafet, makamından mahrum kalan Ali evladı taraftarı Şiîler, büyük bir ümitsizliğe düşmüş, Abbasîler ise bu durum karşısında, Alevî-Şiîleri kazanmak için büyük miktarlarda paralar vermek suretiyle onların gönüllerini almaya çalışmışlardır.⁵⁶

⁵³ Fuad Köprülü, *Türk Tarihi Dinisi*, haz. Abdullah Aykın, (Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1991, s. 65-66; Duri, *a.g.e.*, s. 132-33.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/408-409; Hodgson, *a.g.e.*, s. 227-28; Bozkuş, *Büveyhîler*, s. 53-64.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VI/447, VII/449; Hodgson, *a.g.e.*, s. 229.

⁵⁶ Ali evladı taraftarlarının isyanları için bkz. Taberi, *a.g.e.*, VII/864-866; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VII/130 vd.

Emevîlerin zulümlerinden dolayı Türkistan'da yoğun faaliyetler yürüterek buralarda Şii-Aleviliğin yayılmasını sağlayan ve kuvvetlerini toplayarak, Abbasîlerin iktidara gelmesinde önemli rol oynayan Ebû Müslim'in, Bağdat'ta Abbasîler tarafından idam edilmesi, Abbasîlere karşı yeni halk hareketlerinin doğmasına ve Şiiliğin kuvvetlenmesine yardımcı olmuştur.⁵⁷ Ebû Müslim'in öldürülmesi Şii-Batinîlerin işini kolaylaştırmış, Şii-Batinîler, Ebû Müslim'in ölmediğini ve Rey'de gizlendiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁸ Bu ortamda Abbasîler, bir yandan, askeri kadrolarında Türklerden istifade etmişler ve Türklerden oluşan orduyu Şii-Batinîlere karşı kullanmışlardır. Ancak Şii-Batinîler de boş durmamış her fırsatta bölgenin eski kültür ve inançları ile kaynaştırdıkları kendi görüşlerini İslâmiyet adına yaymaya çalışmışlardır. Bu dönemde Türkler İslâmiyeti Araplardan çok Acemler vasıtasıyla, Horasan ve Maverâünnehir yoluyla almışlardır.⁵⁹ Ancak, Türklerin bir kısmının Şii-Batinîlerle temasının olması, onların bütünüyle Sünnî İslâm anlayışı dışında bir anlayışa sahip oldukları anlamında anlaşılmalıdır. Çünkü Türklerin İslâmiyet'i daha yakından tanıma fırsatı buldukları Abbasîler döneminde, aralarında çok sayıda Sünnî davetçiler de bulunmaktaydı.⁶⁰

Abbasîlerin ilk döneminde Ali evladı taraftarlarına baskı ve zulüm yapılmasının ardından, Emevîlerin son döneminde Medine'de Ehli Beyt ve Abbasoğullarından bir kısmının biat etmesi sonucu halifeliğini ilan ettiği halde o dönemde itibar görmeyen Muhammed b. Abdullah'ın halifeliğine İmam-ı Azam bir fetva ile destek vermiştir. Bunun üzerine iktidardaki Abbasoğulları derhal Medine üzerine yürümüşler ve h. 145 yılında Muhammed b. Abdullah Medine'de, Halife Mansur'un amcası İsa tarafından öldürülmüştür.⁶¹ Bu olaylardan sonra Abbasîlerin ardı arkası kesilmeyen baskılarından kurtulmak için, Alevîler hilafet merkezinden uzak olan, Horasan ve Türkistan gibi bölgelere kaçmışlar ve buralarda Şiilik propagandası yapmışlardır.⁶²

Halife Me'mun döneminde oluşan geniş fikir hürriyetinden istifade eden Şiilik ve felsefe akımları, bu dönemde ciddi bir yayılma trendi sağlamıştır. Hatta Halife Me'mun Ali soyundan gelenleri halife yapmak

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 481-482.

⁵⁸ Abdülkâhir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991, s.199-200.

⁵⁹ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s.21.

⁶⁰ Claude Cohen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1970, s.81.

⁶¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V/529-543; Hodgson, *a.g.e.*, s. 238.

⁶² Mes'ûdî, *Murucu'z-Zehab*, tah., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1988, VI, 189-202.

için bir gayret içerisine girmiş, ancak Abbasî ailesi buna mani olmuştur.⁶³ Ayrıca bu dönemde Arapça'ya tercüme edilen farklı kültürlere ait eserler, Müslüman halkın inançlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yaygınlaşan bu fikirler neticede eski pagan dönemi düşüncelerinin yeniden yerleşmesine zemin hazırlayarak, Zerdüştlük, Maniheizlik, Mazdekilik ve Şamanizm gibi dinlerden aşırılan inanç unsurları İslâmî inançlar arasına sızmayı başarmıştır. İslâm mezhepleri tarihinde gördüğümüz bin bir türlü inanç yolları bu kaynaklar vasıtasıyla geçmiştir.⁶⁴

Başlangıçta Ehl-i Beyt'e sevgi taraftarlığı ile ortaya çıkan samimi anlayışlar, zamanla batınî fikir akımları yüzünden çığırından çıkmıştır. Özellikle Abbasîlere karşı oluşturulan tüm düşünce ve eylemler, kendilerine en uygun ortam olarak Maverâünnehir bölgesini görmüşlerdir. Çünkü Alevî-Şîî yanlıları, Abbasîlerin ilk yıllarında Emevî dönemini arayacak hale gelmişlerdi. Bundan dolayı görüşlerini daha kolay yayabilmek için Türkistan'ı dolaşmış ve Türk kabileleri arasında onların her türlü inançlarına uygun mesajlar vermişlerdir. Böylece, eski Türk İnançları ile Şîî-Batinî inançlar arasında bir kaynaşma oluşmuştur. Bu Şîî-Alevî taraftarları Türkmen-göçebe kabileler arasında Ehl-i Sünnet inançlarına ters Batinî zümrelerin ve tarikatlerin doğmasına ve yayılmasına sebep olmuşlardır.⁶⁵

Kısaca, Abbasîler zamanında ortaya çıkan bazı siyasî ve itikadî isyanların bastırılmasında, Türk kabilelerinin bazıları taze kuvvet olarak kullanılmışlardır. Bu durumda Abbasîler'e karşı faaliyet yürüten gruplar da Maverâünnehir bölgesindeki yine bazı Türk kabilelerinden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Böylelikle eski Türk inançları ile Şîî-Batinî inançlar arasında benzerlikler ve yakınlaşmalar sağlanmıştır. Ancak bu dönemlerde Şîî-Batinî etkisinde kalan bölgelerde yaşayan Türkler, dinî ve felsefî görüşlerin oluşturduğu nazari ve kapalı inançlardan çok, sıradan telkinlere daha müsait idiler. Zira bu inançlarla ilgili tartışmaları anlayacak ve kavrayacak bir zihinsel alt yapıya henüz sahip değillerdi.

4. Göçebe ve Şehirli Türklerin İslâmiyet'i Anlayış ve Kavrayıştaki Farklılaşma Nedenleri

Bu konuyu incelemeden önce, "göçebelik" ve "İslâmlaşma" kavramlarına kısaca değinmek gerekir. Bilindiği gibi göçebelik, kendine mahsus bir hayat tarzı olan ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların kışın

⁶³ M. Şemseddin, *a.g.e.*, s.131-132; W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF. Yayını, Ankara, s.56.

⁶⁴ Balcioğlu, *a.g.e.*, s.122, Köprülü, *Türk Tarihi Dinisi*, s.119-120; Duri, *a.g.e.*, s.131.

⁶⁵ Köprülü, *Türk Tarihi Dinisi*, s. 59-61; M. Şemseddin, *a.g.e.*, s.135-145; Duri, *a.g.e.*, s. 119, 134.

“kışlak” denilen sabit mahallerde, yazın ise yaylalarda yaşamalarını ifade etmektedir. Çoğu defa aşiretler ya da oymaklar halinde yaşanan bu hayat tarzında, aileler arasında iş bölümü ve dayanışma büyük önem taşımaktadır. Bu hayat tarzında yaz aylarında sosyal hayat yok denecek kadar sınırlı olup, düğünler, âdetler, merasim ve eğlenceler doğal olarak ancak kış aylarında icra edilmektedir.

İslâmlaşma ise, en kısa ifadeyle fert veya toplulukların İslâm dininin inanç ve ibadet yapısını benimsemeleri anlamına gelmektedir. Buna göre İslâm, inanç yapısı bakımından, Allah’ın varlığını ve birliğini, Hz. Muhammed’in peygamberliğini, Kur’ân’ın Hak kelamı olduğunu ve ahiretin gerçekliğini kabul etmekten ibarettir. İbadet yönü bakımından ise Aşkın Yaratıcı’ya hamd ve şükrün bir gereği olarak namaz kılmayı, ramazan ayında oruç tutmayı, zekât vermeyi, hac yapmayı ve Kur’ân’da belirtilen belli başlı emir ve yasaklara uymayı ifade etmektedir. Ancak bir dinden başka bir dine geçen, farklı dinî bir inanış ve kültürden gelen birinin Müslüman olması, önceki inanç ve düşüncesini tamamen terk etmeye dayalı olarak gerçekleşmez; aksine böyle durumlarda eski inançlara ait bazı izler belli oranda varlıklarını sürdürürler. Böyle bir kişi veya toplumun tam olarak İslâmlaşması, ancak eğitime dayalı olarak uzun bir süreçte gerçekleşir. Böyle bir süreci yaşamayan veya yaşayacak ortamdan mahrum kalan kişi ve topluluklar, İslâm’ı önceki inançlarla harmanlamaya dayalı bir anlayışla devam ettirirler. Bu bağlamda Alevî-Bektaşî düşüncenin bir anlamda ilk dönemini oluşturan göçebe ortamında yaşayan topluluklar, mevcut hayat şartlarının bir sonucu olarak basit ve yüzeysel bir İslâmî anlayışa ulaşmış ve bunu uygulamaya çalışmıştır. Şehirlerde yerleşik hayat yaşayan kimseler bu dini aslî ve kitabî karakterine göre anlayıp yaşarken, göçebe toplulukların bu tür bir yönelimden uzak kalmalarını belli ölçüde tabii karşılamak gerekir.⁶⁶

Türklerin, başlangıçta İslâmiyet’i normal şartlarda bilginler eliyle değil de, daha çok siyasî gayeler için çaba sarf eden Şii daîler ve mistik yönü ağır basan dervişler eliyle tanıdıklarını belirtmiştik. Türklerin İslamlaşması, yerleşik kültür, göçebe ve yarı göçebe kültür grupları arasında nispeten farklı diyebileceğimiz boyutlarda gelişmiştir. Esasen bu yayılma sosyolojik yatay farklılaşma normlarıyla örtüşmektedir. İslâmiyet’i benimseyip şehirlerde yaşayanlar, zaman içerisinde siyasî otoritelerin inşa edip destek verdiği medreselerde öğretilen ve dinî yükümlülükleri yerine getirmeyi öngören kitabî din anlayışını öğrenip yaşamaya çalışmışlar. Yani merkezi teşkil eden şehir, kasaba vb. yerleşim birimlerinde devletin himayesinde ve eğitim geleneğine bağlı olarak kitabî din anlayışına paralel bir İslamlaşma

⁶⁶ Bkz. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Türkiye’de Alevilik Bektaşilik*, Ankara 1990, s. 86–91; Üzümlü, *a.g.e.*, s. 18–19.

yaşanmıştır. Sürekli göçebe hayatı yaşayan topluluklar ise, İslâmiyet'i bilgidен ziyade duygu yönü ağır basan şifahî din anlayışını öğrenmiş ve dini yaşama adına, daha çok eski inançlarına bağlı bir hayat sürdürmeye çalışmışlardır.⁶⁷ Bir diğer ifade ile göçebe ve yarı göçebe topluluklar arasında ise kitabî din anlayışından farklı popüler İslam şeklinde ifade edilebilecek bir Müslümanlık yayılmıştır. Bu durum büyük ölçüde kendilerini dine hizmete adayan gezgin dervişler vasıtasıyla gerçekleşmiş olmasından dolayı zamanla dini hayat, tarikatlar şeklinde kurumsallaşan tasavvufi düşünceyle bütünleşen bir yapılanma arz etmiştir. Konuyu biraz daha açmak gerekir ise, yerleşik olarak yaşayan ve belli bir sosyal ve ekonomik hayat standardını elde edenler ile yüksek tabakaya mensup olan Türkler, ortamın kendilerine sunduğu imkânlarla, dini kitabî bilgiye dayalı ve temel esaslarına uygun olan Sünnî Müslümanlığı öğrenmiş ve uygulamışlar. Göçebe olarak yaşayanlar ise, Müslüman olduktan sonra da, eski yaşantılarının bir devamı olarak, kadın-erkek birlikte dinî merasimlerini büyük bir vecd ve heyecan içinde müzik ve raks (semah) ile yapmayı sürdürmüşler. Zamanla bu eski Türk inançları tarikatlara da sızmıştır. Sözelimi, Rifaî tarikatı kurucusu Ahmed er-Rifaî ve müridleri, Türkler Irak'a gelinceye kadar ateş tutma, şiş batırma ve benzeri uygulamaları bilmezlermiş. Ariflerin uzun zaman aç kalmaları, herkesin yapamayacağı büyük ve ağır işleri yapmaya çalışmaları ve gelecekte haber vermeleri gibi bazı uygulamalar, Şaman usullerinin bir devamı olarak tarikatlara geçmiştir. Yine yağmur isteme esnasında başın açık ve saçların dağınık olarak semaya doğru bir takım sözlerin söylenmesi ile Müslümanların yağmur duası esnasında yaptıkları uygulamalar arasında benzerliklerin olduğu görülmüştür. Yine XVIII. yüzyıl'da bile Müslüman olmalarına rağmen Kıpçak bozkırlarında göçüp konan Kazak-Kırgızların Müslümanlığının Şamanî inançlarla karışık olduğu görülmüştür.⁶⁸

Sosyolojik açıdan bakıldığında, daha IX. ve X. yüzyıllarda, İslâmiyet'in göçebeler ile yerleşik halk arasında yayılmaya başlarken, iki farklı sosyo-kültürel ortama göre biçimlendiği, göçebelerin önce İran, sonra da Türk sûfiler eliyle sunulan tasavvuf ağırlıklı mistik bir Müslümanlık anlayışını benimsediği ve kısa zamanda bu Müslümanlık anlayışının geleneksel inanç yapılarını özümseyerek, Sünnî Müslümanlıktan bazı bakımlardan farklılaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira bunlar medreseden habersiz ve ondan mahrum bir hayatı yaşamak zorunda kalmışlar ve sürdürdükleri devamlı göçebe halindeki hayatları, bu teması azaltmış ve bilgiye dayalı

⁶⁷ Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, İstanbul 1977, s. 203.

⁶⁸ Şerafettin Yalçınkaya, "Eski Türk Ananelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesirleri", *II. Türk Tarih Kongresi Kitabı*, İstanbul 1943, s. 691-696; Abdülkadir İnan, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Makaleler ve İncelemeler, II*, Ankara 1987, s. 464.

Müslümanlığın gereklerini kavramaya ve yerine getirmeye imkân vermemiştir. Çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bu insanların, İslâmiyet'in inanç esasları ile namaz ve oruç gibi fedakârlık ve disiplin isteyen ibadetlerini ne kavrayabilmiş ve ne de yerine getirebilmiştir. Daha sonra bu Müslümanlık göçebeler eliyle XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya taşınmıştır.⁶⁹ Ayrıca Müslümanlık sonrası göçebe hayatında varlığını sürdüren inançlar, bu insanlar tarafından yadırganmamış, ancak bir takım anlam değişikliğine uğramıştır. Bu bağlamda, daha çok sûfi ağırlıklı fikirler içerisinde gelişen ve Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisini ön planda tutan bir dinî anlayışın da göçebeler arasında yayıldığını belirtmek gerekir.⁷⁰ Özü itibariyle farklı bu sosyal ve kültürel yapıyı temsil eden bu iki çizginin de birbirine paralel geliştiklerini, temelde aynı inanç kalıplarına ve motiflerine sahip oldukları görülmektedir. Zira bu gruplar din ve devletin devamlılığı için birlikte mücadele etmişlerdir. Neticede göçebe Türkler, bu eski anlayışlarından, hayatın her safhasında canlı bir şekilde yaşatıldığı, dede ve babalar hâkimiyetine dayanan, kendine özgü bir Türkmen Sünniliği oluşturmuşlardır. Böylelikle sıradan dervişler kanalıyla öğretilen İslâm inançları ile medrese öğrenimine dayanan dinî öğretim farklılaşması da ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Türkler, İslâm öncesinde Budizm, Şamanizm, Zerdüştilik, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi birçok evrensel dini benimsemiştir. İslâm'ın Türkler arasında yayılmasıyla birlikte diğer dinler tutunamamıştır. Başlangıçta Türklerin eski inancı sanılan Şamanizm'in gerçekte bir din olmayıp, sonradan dini-sihri-mistik ve evrensel boyutları bulunan bir olay olduğu anlaşılmıştır.

Türklerin Müslüman olmaları Türk ve dünya tarihinin önemli olaylarından biri olmuştur. Türkler, önce fertler halinde, sonra gruplar ve kitleler halinde İslâm dinine girmişlerdir. Her din değiştirme olayında olduğu gibi, eski mirasın büyük bir kısmı yeni bir kalıba sokularak yeni dinde varlığını devam ettirmiştir. Türkler, Araplarla çok erken dönemde doğrudan ilişki kurmuşlar ancak, kitleler halinde Müslüman olmaları ve devlet kurmaları, üç asırlık bir zamanı gerekli kılmıştır.

Emevîler dönemi, Türklerin İslâmlaşması açısından fazla bir şey ifade etmemiştir. Zira Emevîlerin yanlış politikaları, Türklerin Araplara karşı kin duymalarına, dolayısıyla İslâmiyet'e mesafeli durmalarına sebep olmuştur. Bu durum ayrıca Türkler arasında Şiiliği güçlendirmiştir. Sonuçta VII.

⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 445-46.

⁷⁰ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 47.

yüzyıldan X. yüzyıla kadar geçen üç asırlık dönem, Türklerin İslâmlaşması için bir hazırlık devresi olmuştur.

Abbasîler ile birlikte ilişkiler sıklaşmış ve olumlu bir biçimde gelişmiştir. Bu dönemde, Türkler paralı asker olarak devlet hizmetine girmişler. Halife Memun, Mehdi ve Mutasım dönemlerinde bu ilişkiler daha da iyiye gitmiştir.

Horasan ve Maverâünnehr'de İslâmlaşma çok yavaş devam etmiştir. Hele Budist, Ateşperest, Hıristiyan ve Maniheist toplulukların Müslüman olmaları ancak sözde kalmıştır. Horasan ve Maverâünnehr gerek Emeviler ve gerekse Abbasiler dönemlerinde daima iç karışıklıklara ve isyanlara sahne olmuştur. Önce Emevî aleyhtarı unsurlar burada toplanmış ve bu durum yörede Şiîliğin yayılmasına imkân vermiştir. Daha sonra Abbasîlere karşı isyanlar da, Ebû Müslim'den dolayı buralarda yoğunlaşmıştır. Türkler Emeviler döneminde isyanlara katıldıkları halde Abbasiler döneminde katılmamış, bilakis isyanlara karşı savaşmışlardır.

Abbasîler döneminde Müslüman coğrafyanın bilhassa doğu vilayetleri sürekli bir huzursuzluk içinde olmuştur. Zira Karmatîler ile Aleviler buraları propagandalarının merkezi yapmışlardır. Ayrıca bu doğu vilayetlerinin Türklerle sınırdaş olması da olağanüstü bir mesele teşkil etmiştir. Fakat bu dönemde Arapların karşısında Emevîler devrindeki gibi önemli Türk kuvvetleri olmamıştır.

Müslümanlarla ilk ilişkilerinden itibaren, Türkler arasında İslamiyet iki farklı sosyo-kültürel çevrede yayılmıştır. Bunlardan İslâmiyet'i sathî bir şekilde anlayan ve İslâm kültür merkezlerinden uzak sahalarda göçebe olarak yaşayan topluluklar uzun zaman eski inançlarını korumaya çalışmışlardır. Sünnîlik, Şiîlik ve Tasavvuf, Türklerin İslâmlaşmasında ve Türk Müslümanlığının şekillenmesinde etkili olan ana kanalları oluşturmuştur.

Bunlardan dervişler, Müslümanlık adı altında Şamanizm'in hurafelerini yaşatmışlardır. Nitekim Sarı Saltuk, Barak Baba, Hacı Bektaş ve başka birçok derviş ve şeyhin menkıbelerinde Şamanizm'in unsurları fazlasıyla görülmektedir. Bununla birlikte bu dervişler Şamanist ve Budist Türkler arasında İslâmiyet'i yayarak İslâm dinine hizmet etmişlerdir.

Günümüzde Türkler arasında İslam anlayışına dair var olan inanç, anlayış ve uygulama farklılıklarının birçoğunun Türklerin eski inançları ile İslâmlaşma sürecinde yaşanan olaylarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.